

010 De Nieuwe Beelding in de schilderkunst

Vooraf

Mondriaan heeft *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* oorspronkelijk als boek geschreven en hij had ook het plan om de tekst als boek uit te geven. Op enig moment stelt Theo van Doesburg¹ hem echter voor om de tekst niet als boek, maar hoofdstuk voor hoofdstuk te publiceren in zijn nieuwe tijdschrift *De Stijl*. Mondriaan gaat op dit voorstel in en hij verknipt en herschrijft de zes hoofdstukken en voegt nieuwe stukken toe tot twaalf artikelen voor *De Stijl*.

De Nieuwe Beelding in de schilderkunst wordt in dit corpus gepresenteerd met de oorspronkelijke zes hoofdstukken.

Bron

De enige bron van Mondriaans tekst is de publicatie in *De Stijl*²:

Afl.	Titel aflevering	Vindplaats
1	1. Inleiding	<i>De Stijl</i> 1, no.1 (oktober 1917): 2-6
2	2. De Nieuwe Beelding als stijl	<i>De Stijl</i> 1, no.2 (december 1917): 13-18
3	3. De Nieuwe Beelding als abstract-reëele schilderkunst. Beeldingsmiddel en compositie.	<i>De Stijl</i> 1, no.4 [= 3] (januari 1918): 29-31
4	IV. Beeldingsmiddel en compositie. (vervolg).	<i>De Stijl</i> 1, no.4 (februari 1918): 41-45
5	IV. [= V] De redelijkheid der Nieuwe Beelding	<i>De Stijl</i> 1, no.5 (maart 1918): 49-54
6	VI. De redelijkheid der Nieuwe Beelding. (vervolg).	<i>De Stijl</i> 1, no.7 (mei 1918): 73-77
7	VII. Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde. (I).	<i>De Stijl</i> 1, no.8 (juni 1918): 88-91
8	VIII. Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde. (II).	<i>De Stijl</i> 1, no.9 (juli 1918): 102-108
9	IX. Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde. (III).	<i>De Stijl</i> 1, no.10 (augustus 1918): 121-124
10	IX. Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde. (vervolg van III).	<i>De Stijl</i> 1, no.11 (september 1918): 125-127
11	X. Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde. (IV).	<i>De Stijl</i> 1, no.11 (september 1918): 127-134
12	XI. Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element (slot).	<i>De Stijl</i> 1, no.12 (oktober 1918): 140-147

In zijn brieven aan Theo van Doesburg³ - de redacteur van *De Stijl* - schrijft Mondriaan regelmatig over redactionele aanpassingen en het corrigeren van drukproeven. Op grond van de bemoeienis van de schilder met de publicatie beschouwen we de tekst als geautoriseerd. De oorspronkelijke manuscripten zijn niet teruggevonden. Een publicatie achten we voltooid.

Basistekst en leestekst

Er is slechts één bron beschikbaar van *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* en dat is de publicatie in *De Stijl*. Deze publicatie is tevens de basis voor de leestekst.

Aanvankelijk schrijft Mondriaan 'de nieuwe beelding' niet met hoofdletters, later - vanaf artikel VIII - schrijft hij 'de Nieuwe Beelding'. De leestekst volgt de schrijfwijze van Mondriaan. In de overkoepelende titel en hoofdstuktitels is voor 'De Nieuwe Beelding' gekozen, omdat het de naam is van een kunststroming. Waar een hoofdstuktitel in kapitalen werd afgedrukt, is in de leestekst voor een schrijfwijze gekozen, zoals een normale Nederlandse zin.

De noten die betrekking hebben op correcties van de gedrukte tekst zijn opgenomen als voetnoten met vierkante haken. De noten van Mondriaans hand ('aanteekeningen') zijn opgenomen als 'gewone' voetnoten. Om Mondriaans eindnoten makkelijker te raadplegen, hebben we deze als voetnoten in de leestekst opgenomen.

In de brief van 21 maart 1918 vraagt Mondriaan aan Van Doesburg om een drukfout te rectificeren: 'Ik las alleen mijn artikel door en zag maar een drukfout, die ik wel graag in het komende nummer verbeterd had. Op bldz. 53 onderaan staat Deze wetenschap enz., dit moet zijn De wetenschap enz.' In de leestekst is dit verbeterd. Daarnaast heeft Mondriaan in de gedrukte versie van *De Nieuwe*

¹ Theo van Doesburg (1883-1931), Nederlands kunstenaar, schrijver en redacteur van het tijdschrift *De Stijl*.

² *De Stijl. Maandblad voor de Beeldende Vakken*. Redactie: Theo van Doesburg. Verschenen van oktober 1917 tot januari 1932.

³ RKD-MCP – 25-28.

Beelding in de schilderkunst - die in zijn eigen bezit was⁴ - nog drie correcties aangebracht. In *De Stijl* van oktober 1917 heeft Mondriaan op p.3 met potlood 'los van' veranderd in 'naast', en in dezelfde zin achter 'worden' de woorden 'in een vlak' geplaatst. In het maartnummer (1918) van *De Stijl* is op p.49 'IV' veranderd in 'V'. In het julinummer (1918) is p.107 in noot 5 'het verlangen naar subjectivering' gewijzigd in 'het verlangen naar objectivering'. De laatste drukfout was kennelijk bijzonder storend, want in het augustusnummer (1918) staat op pagina 124 de volgende rectificatie: 'In de aantekening 5 op blz. 107 staat: doch bij den niet-kunstenaars kan het verlangen naar subjectivering enz.; dit moet zijn: naar *objectivering* enz.' Mondriaans correcties zijn in de leestekst doorgevoerd.

Titel en hoofdstuktitels

De hoofdstuktitels luiden:

Hfst.	Titel hoofdstuk
I	Inleiding
II	De Nieuwe Beelding als stijl
III	De Nieuwe Beelding als abstract-reële schilderkunst. Beeldingsmiddel en compositie
IV	De redelijkheid der Nieuwe Beelding
V	Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde
VI	Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element

Datering en ondertekening

De Nieuwe Beelding in de schilderkunst krijgt de datum van de voltooiing, de verschijningsdatum van de laatste aflevering: oktober 1918. Overigens strekt de publicatieperiode zich uit van oktober 1917 tot en met oktober 1918. (De schrijfperiode start begin 1915 en eindigt in september 1918.)

Bij elke aflevering staat steeds onder de titel: 'door Piet Mondriaan'.

Ontstaan en publicatie

In een brief aan zijn vriend en collega Simon Maris van 19 augustus 1915 maakt Mondriaan voor het eerst melding van het feit dat hij bezig is aan een boek: 'In Laren spreek ik maar weinig mensen, ik ben bezig met een boek te schrijven, zoals je weet, en dat nam en neemt m'n avonden in beslag. Maar je moet wat over hebben voor je overtuiging!' ⁵ Bijna een maand later (7 september 1915) laat de schilder zijn mecenas H. van Assendelft⁶ per brief weten: 'Mijn boek is ook bijna af. 't Is veel completer geworden dan ik dacht.'⁷

In december 1915⁸ maakt Mondriaan zijn geestverwant Theo van Doesburg duidelijk dat hij zijn tekst liever in een boek wil laten verschijnen dan in een tijdschrift. Waarschijnlijk heeft Van Doesburg de schilder gepolst over een bijdrage aan een op te richten tijdschrift. In een brief aan Van Doesburg schrijft Mondriaan: '[...] bijna niemand 't met mij eens is. Dat hoeft ook niet, [...] daarom vind ik beter een keer voorgoed te schrijven wat ik denk. Daarom hoop ik een boekje uit te geven.'⁹

Mondriaan schrijft weliswaar in september 1915 aan de verzamelaar Van Assendelft dat zijn boek bijna af is, maar acht maanden later (3 mei 1916¹⁰) meldt hij aan zijn andere mecenas Salomon Slijper¹¹: 'Ik was o.m. zeer druk juist met mijn boek.', en op 24 mei 1916: 'Nu, beste kerel, ik schrijf maar weinig, omdat ik zoo druk met mijn boek ben.'¹²

Uit een brief aan de criticus H.P. Bremmer¹³ blijkt dat Mondriaan waarschijnlijk in de laatste maanden van 1914 begonnen is met zijn boek. In mei 1916¹⁴ schrijft hij namelijk aan Henk Bremmer: 'Ik

⁴ Holtzman Deposit: Box 1, Folder 1 (De Stijl 1917; 1a. Mondrian's copies of De Stijl: Pages of De Nieuwe Beelding in de schilderkunst.)

⁵ RKD-MCP – 54.

⁶ Ds. H. van Assendelft (1875-1928), predikant te Gouda, verzamelaar van moderne kunst en werk van Mondriaan.

De Catalogue Raisonné geeft aan dat Mondriaan in 1915 bezig was met tekeningen en schilderijen van 'Church facade' en 'Pier and Ocean' (CRII: 247-252).

⁷ RKD-MCP – 14.

⁸ Brief is ongedateerd; de vermoedelijke datum 'december 1915'; in de brief wordt melding gemaakt van het artikel van De Meester-Obreen, dat in november 1915 verscheen in *Elsener's Geïllustreerd Maandschrift*.

⁹ RKD-MCP – 25.

¹⁰ Mondriaan woonde toen in Amsterdam, Rijndijk 55 (december 1915 - november 1916).

¹¹ Salomon B. Slijper (1884-1971); Nederlands makelaar en verzamelaar van Mondriaans werk.

¹² RKD-MCP – 76.

¹³ H.P. Bremmer (1871-1956); kunstcriticus, kunstpedagoog en verzamelaar.

¹⁴ Ongedateerde brief, vermoedelijk 'mei 1916'; deze brief heeft van Joosten nr.17 gekregen en is geplaatst tussen de brieven van

werk nu reeds anderhalf jaar aan een schrijverij, waarin ik zeggen wil hoe ik over kunst denk en tracht daarin aan te toonen dat mijn werk slechts een consequentie is van wat altoos gedaan en getracht is te doen: dat alle kunst goed was en de mijne voortgekomen - als noodwendigheid - uit den geest van een komenden tijd, enz. enz. Om iets niet oppervlakkig te behandelen - al is 't ook dat wat men zelf gedaan heeft - kost ontzettend veel moeite, dat weet u zelf. Daarom duurde 't zoolang. En nog is 't niet gereed. Ik heb 't ook over den mensch: want kunst en mensch is een. [...] En toch - ik zal blij zijn, als die schrijverij gereed is!!

Wanneer Mondriaan precies met het schrijven aan zijn boek *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* begint, is niet achterhaald, maar in oktober 1914 woont hij in Domburg en daarna bij zijn broers in Amsterdam. Vanaf januari 1915 woont hij in pension 'De Linden' in Laren..

In februari 1917 is het boek nog steeds niet voltooid: '[...] want ik zet 't boek nog steeds door [...]. Als ik werk, denk ik er absoluut niet aan: 't grootste werk van de schrijverij is nu gedaan en ik perfectioneer maar nu langzaam aan', laat hij zijn vriend Van Assendelft weten op 22 februari 1917¹⁵.

In mei 1917¹⁶ zijn de plannen voor *De Stijl* zijn concreter dan in 1915 en Van Doesburg vraagt opnieuw aan de schilder om zijn boek in *De Stijl* te mogen publiceren¹⁷, want in de brief van 16 mei 1917 antwoordt Mondriaan Theo: 'Ik ben zoo druk geweest dat ik den laatsten tijd mijn boek heb moeten laten rusten: 't is wel klaar en ik heb 't met van der Leek geheel doorgenomen hij gaf me nog verbeteringen aan de hand. [...] Ik moet 't boek nu nog even na zien en wilde dan een uitgever zoeken. Nu jij met je voorstel aankomt voel ik daar wel iets voor omdat ik vertrouwen in jou heb: ik bedoel op die manier, dat jij zuiver tegenover de nieuwe beelding staat en er een juiste blik op hebt, en 't nieuwe ook ziet in de lijn, waarin ik 't zie verschijnen. Dus als je kunt goed vinden dat er geregeld een hoofdstuk van me in je blad komt, dan zal ik je 't eerste zenden; meldt me dan, wanneer je 't hebben moet. Ik moet juist aan de inleiding nog iets veranderen, maar zoo noodig kunt je 't gauw hebben. Op de inleiding volgt een artikel over Stijl, en daar je 't blad 'De Stijl' noemt, wordt dit wel geschikt. Of zou 't goed zijn in 't eerste nummer eerst dat over Stijl te plaatsen? Maar misschien is 't geregelder met de inleiding te beginnen: jij zelf schrijft allicht ook een artikel over Stijl.'¹⁸

In zijn volgende brief aan zijn vriend Van Doesburg (21 mei 1917) zegt Mondriaan dat zijn boek voldoende tekst omvat om een jaargang van *De Stijl* mee te vullen: 'Ik heb minstens een 200-250 bldz., die mijn boek vormen. Dus, ik denk, wel voor een jaargang van je tijdschrift. Daarna zou ik nog aldoor kunnen mêewerken doordat ik nog opstellen heb over 'het mannel. en vrouwelijke in de kunst' enz. allemaal stokpaardjes van me! Ik heb de oorlogstijd nu besteed met die schrijverij, maar blijf niet aan 't schrijven. De eerste jaren kan ik echter wel een - ik durf wel zeggen - goede steun voor je zijn. We denken zoowat in de zelfde richting en komen nu met dubbele kracht op een aambeeld hameren! Mijn schrijverij is nu eigenlijk reeds klaar; ik heb alleen elke maand een beetje te herzien, en kan je geregeld direkt een copie zenden. Jij wilt me dan later wel helpen 't als een boek uit te geven, ik hecht toch veel gewicht aan mijn schrijverij.'

Omdat *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* een relatief lange ontstaans- en publicatiegeschiedenis kent (eind 1914 - oktober 1918), wordt - omwille van de overzichtelijkheid - deze geschiedenis hierna hoofdstuk voor hoofdstuk behandeld.

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk I 'Inleiding'

Acht maanden voordat het eerste deel van zijn boek zou verschijnen in *De Stijl*, las Mondriaan de inleiding van zijn boek voor tijdens een bijeenkomst van de Theosofische Vereniging in Laren¹⁹. In een ongedateerde brief aan zijn mecenas Van Assendelft (poststempel: 26 januari 1917) schrijft de schilder: 'Ik heb - op verzoek - de inleiding van 't boek op een logeavond van de T.V. alhier voorgelezen - met debat en bespreking. Ik stond vast in mijn schoenen maar kreeg toch de indruk dat de lui nog niet erg aan

29 maart en 15 juli 1916. (J.M.Joosten. 'Documentatie over Mondriaan (3)'. *Museumjournaal*, no.6 (1968): 321.)

¹⁵ RKD-MCP – 14.

¹⁶ Mondriaan woonde in Laren, Pijlsteeg (oktober 1916 - juni 1919).

¹⁷ De eerste poging van Van Doesburg was in december 1915.

¹⁸ RKD-MCP – 25-28.

¹⁹ De zgn. 'Gooische Loge'; logelokaal: Hôtel Hamdorff. In 'De Theosofische Beweging' (bijblad van *Theosofia*) wordt geen melding gemaakt van de lezing van Mondriaan; vermoedelijk heeft deze bijeenkomst in januari 1917 plaatsgevonden; zie CRII: 111.

‘vervolstrekking’ - om zoo te zeggen - toe zijn. Ik heb toch de vaste overtuiging dat ’t zoo zijn moet, en ’t is typisch dat de lui toch in mijn werk ’t goed recht (van ’t geen ik wil) erkennen. Ik heb je wenken ter harte genomen en nog aldoor gewerkt aan de inleiding. Vandaag kon ik ’t niet warm stoken en ben toen blijven schrijven. Binnen kort zal ik je de nieuwe inleiding zenden en zal ik dan gauw eens hooren of je ’t zoo beter vindt. Er is geen haast bij ’t terugzenden, want ik heb nog werk aan ’t boek zelf, in overleg met van der Leck.’²⁰

In de aangehaalde brief aan Van Assendelft meldt Mondriaan dat hij werkt aan zijn boek ‘in overleg met’ Bart van der Leck²¹. Waar dit overleg precies uit bestond, is door het ontbreken van correspondentie niet achterhaald; Piet Mondriaan en Bart van der Leck woonden immers bij elkaar in de buurt in Laren²². Op 13 april 1916 komt collega Van der Leck in Laren wonen en op 7 mei 1916 is er al contact: Mondriaan schrijft aan Van Assendelft dat hij en Van der Leck gebiljart hebben²³.

In de aangehaalde brief van 25 januari 1917 aan Van Assendelft belooft Mondriaan ‘de nieuwe inleiding’ te zullen sturen. Maar die laat kennelijk nog even op zich wachten, want Mondriaan schrijft op 19 februari 1917: ‘Waarde Vriend, Ik had je beloofd spoedig de inleiding ter beoordeeling te zenden doch ik ben nu weer met het boek zelf geoccupeerd, zodoende kom ik daar later op terug.’ In de brieven aan de predikant Van Assendelft komt verder niet meer naar voren of Mondriaan de nieuwe inleiding daadwerkelijk heeft gestuurd. In ieder geval stuurt Mondriaan wel een inleiding aan Van Doesburg. In het begeleidend schrijven (6 juni 1917) staat: ‘Ik heb mijn inleiding - een résumé van het boek in 9 van deze bladzijden nu gereed - Kun je me die plaats in ’t eerste nummer toestaan, dan is ’t goed. ik kan dit stuk niet couperen.’

Mondriaan corrigeert de eerste drukproef vermoedelijk in september 1917. In een brief aan Theo van Doesburg²⁴ schrijft hij: ‘Beste Does, hierbij de drukproef terug. Leuk, ’t gedrukt te zien - dat wat me zoo zeer vervult. ’t Stuk zal denk ik winnen in duidelijkheid, wanneer de drukker bij de teekens wat meer ruimte open laat: anders leest ’t te veel aan een. Ik heb op blz. 3 een heele zin er bij gevoegd: dit was ’t eenige waarin ik me vergaloppeerde (zoo ver ik weet) Want ook in bouwkunst - en zelfs beeldhouwkunst - is het beeldingsmiddel te verwerken tot het volstreckte. In de andere (niet beeldende kunsten) alleen niet. Zou ’t zoo, als ik de proef verbeterde, duidelijk zijn, wat ik bedoel? Ik hoop dit nog veranderd kan. Verders was een zin uitgelaten op blz. 4 en nog eenige drukfouten. Wil jij de mogelijke spelfouten nog eens nazien? Ik ben niet erg taalkundig. Ik zal ’t v.d. Leck nog eens voorlezen en dan stuur ik ’t je van middag terug.’

De door Mondriaan op bladzijde 3 toegevoegde zin is niet opgenomen in de publicatie. Of de andere correcties zijn doorgevoerd is onbekend.

De ‘Inleiding’ werd gepubliceerd in het eerste nummer van *De Stijl* (oktober 1917).

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk II ‘De Nieuwe Beelding als stijl’

In juli 1917²⁵, een maand na het voltooiën van de ‘Inleiding’, begint Mondriaan het volgende hoofdstuk van zijn boek om te werken voor *De Stijl*. In een brief aan Vzijn vriend ‘Does’ (7 juli 1917) schrijft hij: ‘Ik ben maar begonnen met gereedmaken van een tweede opstel voor ’t volgend nummer (hoofdzakelijk over ‘stijl’.) Over een paar weken kan je ’t hebben.’ Enkele maanden later (1 september 1917) vraagt Mondriaan: ‘Schrijf me eens zoodra het tijd is voor de tweede copie en of ik bij jou zal komen of jij hier.’

‘De Nieuwe Beelding als stijl’ wordt verder niet meer vermeld in de brieven aan Van Doesburg.

Het hoofdstuk ‘De Nieuwe Beelding als Stijl’ werd gepubliceerd in het tweede nummer van *De Stijl* (december 1917).

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk III ‘De Nieuwe Beelding als Abstract Reëele Schilderkunst. Beeldingsmiddel en compositie’

²⁰ RKD-MCP – 14.

²¹ Bart van der Leck (1876-1958); Nederlands schilder, woonachtig in Laren.

²² CRII: 110.

²³ CRII: 110.

²⁴ Ongedateerd, vermoedelijk ‘september 1917’; er van uitgaande dat de drukproef waarschijnlijk enkele weken voor publicatie beschikbaar was.

²⁵ Mondriaan woonde in Laren, Pijlsteeg (oktober 1916 - juni 1919).

Op 6 december 1917 schrijft Piet aan Theo: 'Beste Does, ik heb 't derde stuk nu klaar en zal 't je deze week nog zenden. Het omvat nog al heel veel en daarom lijkt het me 't beste dat je 't eerst op je gemak - voor zoover je je gemak kunt nemen! - doorleest en bedenkt. Ik hecht veel aan je opmerkingen. [...] Mijn derde stuk heeft 23 bldz. dus iets grooter dan anders.'

Van Doesburg reageert snel, want op 12 december 1917 antwoordt Mondriaan: 'Beste Does, dank voor je schrijven. 't Deed me plezier dat je III ook goed vindt. Ik schreef niet veel over de achtergrond kwestie, alleen over hetgeen mij zeer zeker toeschijnt. [...] Ik vindt wel prettig (met 't oog op tijd en geld) dat je nu je bemerkingen schrijft. Ik zal de onduidelijke stukken overschrijven. Het stuk over kleur leek mij ook wel iets verbrokkeld. De nooten achteraan plaatsen lijkt me ook beter. De nooten zijn wel noodig hierbij, omdat 't deze keer een bijzonder veelomvattend en lastig opstel is. Moeielijk om algemeen (veelzijdig) te blijven. Kunt je me nog met raad omtrent plaatsing of indeeling of aanvulling van gedachten helpen, dan graag. Schrijf 't s.v.pl., op een los blad 't er bij. De hoofdingeling van 't stuk lijkt mij wel goed. [...] Ik heb het II Stijl nummer nóg niet ontvangen, en kan je mijn oordeel niet zeggen, maar ik hoorde van den heer Slijper uit Blaricum - die er op ingeteekend is - dat 't goed schijnt te zijn. [...] Ook ik ben heel blij nu in de gelegenheid te zijn onze ideeën eens klaar te kunnen zeggen. Ik bemerk (v.d. Leck heeft 't hier ook al bemerkt aan sommige lûi) dat men zich een beetje van me retireert nu ik ronduit voor de zaak uitkom: men ging een beetje met me mée, maar nu ze lezen waar 't op staat, nu moeten ze toch niets er van hebben. Ik ben er wel blij om, want dat halve is toch niets. Er zijn ook lûi, die er wel wat aan zullen hebben, aan 't geen we nu zuiver, redelijk, exposeeren. Ik ben nog altijd blij dat je me in de gelegenheid stelde mijn schrijverij nu reeds te publiceeren. Ik heb nog heel wat te zeggen: als ik eenmaal alles gezegd heb, neem je me niet kwalijk dat ik er mée uitscheid.'

'Het stuk over kleur' blijft Mondriaan bezighouden. In een brief (december 1917²⁶) aan Van Doesburg zegt Mondriaan: 'Het is nu laat omdat ik het stuk over kleur wat omwerkte of liever gezegd anders indeelde. Zzoals ik je reeds schreef beviel 't me in dat opzicht niet. Mij dunkt het is nu beter: ik hoop dat je 't ook vindt en de taalfouten er uit wilt halen en dan gauw een proefdruk laat maken: ik moet Zaterdagmiddag van hier. [...] Zend me s.v.pl. begin Januari de tweede helft, of zal ik er voor over komen? Dat hoor ik dan wel.'

Van Doesburg vindt hoofdstuk III te groot en verdeelt de 23 (geschreven) bladzijden in tweeën. Het eerste deel van 'De Nieuwe Beelding als Abstract Reële Schilderkunst' verschijnt in het derde nummer van *De Stijl* (januari 1918) en het tweede deel in het vierde nummer (februari 1918).

Mondriaan schikt zich naar Van Doesburgs ingreep. 'Mij is 't best dat stuk in tweeën: het doet wel meer in een, maar ik begrijp dat dit niet kan', verzucht Mondriaan in een brief (december 1917²⁷) aan Van Doesburg. Na het ontvangen van het januarinumnummer van *De Stijl* laat Mondriaan weten het achteraf toch niet eens te zijn met het splitsen van zijn artikel. In zijn brief van 8 januari 1918) schrijft hij: 'In het volgende nummer zou ik graag het vervolg van dit artikel in zijn geheel nu hebben: anders wordt 't zoo verbrokkelt.'

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk IV 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding'

Het hoofdstuk 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding' wordt opnieuw in twee delen gesplitst, ditmaal niet door Van Doesburg, maar door Mondriaan zelf:

- 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding'.
- 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding (vervolg)'.

Mondriaan begint waarschijnlijk eind december 1917 of begin januari 1918 aan het omwerken van het vierde hoofdstuk van zijn boek voor publicatie in *De Stijl*. In een brief (december 1917²⁸) aan de redacteur meldt hij: 'Ik ben nu bezig aan het vierde stuk²⁹: de redelijkheid der nieuwe beelding. [...]'. En op 8 januari 1918 laat hij 'Does' weten: 'Ik ben met een nieuw artikel ook bezig: dat wordt weer wat lang voor een dus zet je 't zeker wéer in twee wat heel goed kan daar 't in tweeën ingedeeld is.'

²⁶ Ongedateerd, gezien de inhoud waarschijnlijk 'december 1917': 'Zend me s.v.pl. begin Januari de tweede helft'.

²⁷ Ongedateerd, vermoedelijk 'december 1917'.

²⁸ Ongedateerd: vermoedelijk 'december 1917'.

²⁹ Eigenlijk het vijfde artikel, de vijfde aflevering.

Een van de eersten die een bespreking wijdt aan Mondriaans artikelenreeks is Willem Steenhoff in *De Nieuwe Amsterdammer*³⁰. Mondriaan reageert op de kritiek van Steenhoff in de eerste alinea van 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding'. Hij zegt hierover in een brief (30 januari 1918) aan Van Doesburg: '[...] Ik heb terloops de hoofdpunten van Steenhoff behandeld maar niet als antwoord aan hem: negeeren zulke persoonlijkheden lijkt me nog beter. [...]'. En in een volgende brief³¹ aan Van Doesburg schrijft hij: '[...] Mijn nieuw artikel over de redelijkheid der nieuwe beelding heb ik ingeleid met een antwoord aan Steenhoff en consorten.'

In de openingsalinea van 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding' zegt Mondriaan: '[...] zeer veel omtrent de nieuwe beelding kan door het woord tot direkte uiting komen, zeer veel kan door beredeneering tot klaarheid worden.'

De criticus Steenhoff heeft het in zijn bespreking over 'het besef van de *Redelijkheid* aan alle kunstbedrijf'. Het is mogelijk dat Mondriaan onder invloed van Willem Steenhoffs artikel op het laatste moment de term 'redelijkheid' in de titel van het hoofdstuk heeft verwerkt.

Tussen Mondriaans brieven in het Van Doesburgarchief³² bevindt zich een aantal bladzijden met aantekeningen die betrekking hebben op 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding'. Mondriaan geeft in deze aantekeningen commentaar op Van Doesburgs opmerkingen. Een tweede bijlage met aantekeningen over dezelfde tekst doet vermoeden dat er flink gecorrespondeerd is over deze tekst.

Om een indruk te krijgen om wat voor soort aantekeningen het gaat, volgt hier de integrale tekst van twee briefbijlagen. De opmerkingen zijn bedoeld voor het eerste deel van 'De Redelijkheid der Nieuwe Beelding'. Beide bijlagen zijn waarschijnlijk in februari 1918 zijn geschreven³³.

De eerste bijlage bestaat uit één vel papier dat aan twee zijden is beschreven:

'Op blz. 9 heb ik nog ingevoegd (tot individueel - zijn) bindt. Want deze zijn toch ook (op de goede manier) wêer aan het individueele gebonden - is 't niet?

blz. 9 onderaan heb ik nog ingevoegd, want allen - voor zoover zij daartoe zijn geroept - zijn deel van enz.

Dat is zuiverder, niet?

Op blz. 2 heb ik zelfs criticus eruit geschraapt, omdat dit een steek op de slechte criticus was, en het tòch kan bestaan, dat eèn zuiver criticus het juiste zegt. Een zuiver criticus kan 't zelfs enkel uit de beelding zien

(Bremmer en jij zijn hiervan eenigszins een voorbeeld). Het is een hêel punt - ik hou[?] me er maar buiten en schrapte 't daarom door. Ik vind 't toch wel leuk om die noot 1) erbij te zetten.

Voor de zekerheid en uit hatelijkheid! Weet je die zin nog te verbeteren, dan doe je 't wel, niet?

Is een waar criticus nog niet beter dan een waarachtig criticus? Wilt je 't in dat geval veranderen?³⁴

Op bld. 4 zette ik jouw zin over Spinoza. Maar nu sluit "En dit enz. niet mooi aan. Daarom herhaalde ik: De waarheid dan openbaart zich - enz. Vindt je dat goed? Ik veranderde ook iets in de zin en elk harer openbaringen ten slotte erkend wordt - 't is dit goed Hollandsch? Op midden bld 4 zette ik achter omtrent nog: niet van, vindt je dat goed?'

De tweede 'correctie-bijlage' bestaat uit drie bladzijden, daarop staat geschreven:

'Op blz.1. Als schilderkunstig vervalt lijkt 't mij dat de geheele zin anders moet. Wat dunkt je van mijn verandering? Vindt je 't zoo niet goed, dan kon die heele zin met schilderkunstig er misschien beter uit. Maar dan klopt de volgende zin met het woord niet zoo mooi.³⁵

blz.2. liet ik rede en gevoel in-eenen nog staan; ik meen dat Bolland³⁶ deze uitdrukking (in eenen) ook gebruikt. Vindt je 't beter niet. Ik verander 't dan s.v.pl. in tegelijk.

blz.3 Ik liet ook cultiveeren nog staan: cultiveeren drukt dunkt me juist zoo goed de culti - neen, je hebt gelijk, cultiveeren klopt niet op arbeidsveld. Bewerken is beter.

³⁰ *De Nieuwe Amsterdammer*, no. 159 (12 januari 1918).

³¹ Ongedateerd: waarschijnlijk 'februari 1918'.

³² Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis - RKD, Den Haag.

³³ Het eerste deel van 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding' verschijnt in het maartnummer (1918) van *De Stijl*.

³⁴ In de publicatie is 'waarachtig' blijven staan.

³⁵ In de publicatie is de bedoelde zin is weggelaten.

³⁶ G.J.P.J. Bolland (1854-1922), Nederlands filosoof (Hegeliaan).

blz.3 onderaan. Vindt je 't zoo verandert ook niet goed? Als ik zet openb.d.waarheid betreffende de beeldende kunst lijkt 't mij meer begrensd. Vindt je 't niet, wil je 't dan naar jouw idee veranderen?³⁷

blz.6. Mij dunkt dat ik dat over het subj. en objectieve wel verdedigen kan. De bedoeling is dat (zoolang er kunst is) we toch nog steeds subjectief blijven, alleen graadverschil is. Als we een met het objectieve, als we objectief, d.i. universeel zijn, vervalt kunst en ook onze heele sfeer - een nieuw leven is er. Vindt je ook niet? Mij dunkt als ik er een noot in den geest bij voeg³⁸, en (mutatie) voor de zekerheid verander in (denk aan mutatie) dat ik niet onduidelijk ben of vastloop. Vindt je 't niet, schrijf me dan nog, dan zal ik nog zien te veranderen.

bldz. 8. Is zij primair de uitdrukking van enz. Als ik nu -, primair, - tusschen komma's zet (zooals ik nu in de copie verbeterde, lijkt 't me beter dan "de primaire uitdrukking"], want dat is nog iets anders, niet?

bldz.8 onderaan. Als ik door kunst zet, 't dunkt me niet zoo duidelijk wat ik bedoel. Daarom veranderde ik kunst in beelding en verder een dubbele punt voor de tweede zin.

bldz.9. Deze omzetting der zin lijkt me een groote verbetering.

bldz.9 onderaan heb ik jouw zin eenigszins gewijzigd bijgevoegd: alleen de eerste regel niet: De kunstenaar echter uitsluitend op aesthetische wijze, omdat ik reeds tweemaal aesthetisch heb. noot 7³⁹. Wat de Theosofen betreft denk ik volkomen zoo als jij: ik zond van uit Parijs reeds een artikel voor Theosofia dat men niet wilde plaatsen. Later vertel ik je wel uitvoerig. De Theosofen zien geen bliksem van wat kunst moet zijn. Maar de Theosofie als kennis is het ware, belicht in nieuwe vorm. In zooverre vindt ik overeenkomst in Theosofie en kunst. Daarom zette ik ook de Theos. in haar ware beteekenis, niet zooals zij meestal verschijnt. Ik zal dit nu nog onderstrepen. Vindt je nog een manier om duidelijker te zeggen wat ik bedoel, verander 't dan gerust. Maar ik vind 't te gewichtig om niet van de overeenkomst te spreken. Ik heb veel studie van de Theosofie gemaakt. De Geheime Leer is een ware grond voor alles. Heb ik die titel van Kandinsky's boek⁴⁰ goed vermeld? Ik weet 't niet meer precies.

Ten slotte wilde ik je nog vragen of die uitdrukking van Spinoza (in 't begin) juist door me is wêergegeven. Ik heb geen zijner werken en kwam doordat jij me in je vorig schrijven het aanhaalde op 't idee 't er bij te zetten, omdat ik het juist over de waarheid had - wel weer een bewijs van ons eender denken. Het staat zoo gek als ik soms andere woorden gebruikte voor hetgeen Spinoza zeide. Was 't echter niet juist, dan had je 't allicht al gezegd.

Het eerste deel van het hoofdstuk 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding' verschijnt in het maartnummer (1918) van *De Stijl* als aflevering 'IV', dit is onjuist; de aflevering had 'aflevering V' moeten heten, want 'aflevering IV' was als 'Beeldingsmiddel en compositie (vervolg)', al gepubliceerd in het februarinummer.

In maart 1918 maakt Mondriaan het tweede deel van 'De redelijkheid der Nieuwe Beelding' gereed voor publicatie in *De Stijl*. Op 8 maart 1918 schrijft hij aan Theo van Doesburg: 'Ook ben ik druk met het vervolg-artikel: vindt je goed dat ik 't ditmaal wat laat zend. Ik zal maken dat je 't voor de 15^e hebt. Zou 't dan nog met jouw opmerkingen terug kunnen naar mij? Op 't oogenblik zit ik slecht bij kas, anders zou ik zelf komen met je praten. Mocht de tijd voor heen en wêer zenden te kort zijn, dan zal ik tòch komen. [...] Ik las dat artikel van Steenhoff⁴¹: niet alleen dat hij zich telkens tegenspreekt maar ook ziet hij alles mis, vindt je ook niet? 't Is net of hij soms mée wil en toch niet kan.'

Mondriaan is nog niet helemaal tevreden over het tweede deel van 'De Redelijkheid der Nieuwe Beelding'. In een brief van eind maart 1918⁴² laat hij de redacteur weten: 'Beste Does, nu moet ik nog eens terugkomen op mijn laatste artikel. Ik heb er het laatste boek van Schoenmaekers⁴³ nog eens op na gezien

³⁷ 'openbaring der waarheid betreffende beeldende kunst' is in de publicatie veranderd in 'aesthetische openbaring der waarheid'.

³⁸ De noot is niet toegevoegd in de publicatie.

³⁹ 'Noot 7' moet 'noot 9' zijn.

⁴⁰ W. Kandinsky. *Über das Geistige in der Kunst*. München, 1912. (Wassily Kandinsky (1866-1944), Russisch, Duits, Frans kunstenaar en kunsttheoreticus.)

⁴¹ Artikel van W. Steenhoff. In de rubriek: 'Boekbespreking'. *De Nieuwe Amsterdamer*, no. 159 (12 januari 1918).

⁴² Ongedateerd, waarschijnlijk 'eind maart 1918'.

⁴³ Dr. Mathieu Schoenmaekers (1895-1944), Nederlands filosoof (Christen-theosoof); woonachtig in Laren.

Mondriaan bedoelt hier eigenlijk het één na laatste boek: *Het Nieuwe Wereldbeeld* (1915). In 1918 was het laatste boek van Schoenmaekers: *Beginnelen de Beeldende Wiskunde* (1916).

(ik had 't zelf niet) Hij maakt een onderscheid tusschen tegendeelen en tegenovergesteldheden⁴⁴. Het uiterlijke als tegendeel v.h. innerlijke heb ik goed gesteld, maar de exacte verhoudingsbeelding is toch nog uiterlijkheid, dus tegenovergesteldheid van de nat. verschijn. en geen eigenlijk tegendeel. Ik zou niet graag willen dat men ons daarop aanviel. Nu dacht ik achter de zin "Eerst dan komt de wederkeerige werking der tegendeelen tot beelding"⁴⁵) een noot te zetten: *) Zoodra het tegendeel (innerlijkheid) verschijnt is het wêer uiterlijkheid: Zoo is de exacte verhoudingsbeelding wel de diepste graad van uiterlijkheid, maar tòch uiterlijkheid, en daarom tegenovergesteldheid en geen tegendeel van het natuurlijke concrete.⁴⁵ En de noot "Tegenover het natuurlijk concrete is het universeel beeldingsmiddel abstract; dus (omdat dit abstracte beeldend verschijnt) tegenovergesteldheid ervan; het universeel beeldingsmiddel is, als uiterlijkheid, echter het tegendeel van het innerlijke, dat erdoor tot beelding komt. Op deze wijze te veranderen.⁴⁶ Ik geloof dat dan alles wel verder klopt. Je zou de nummers voor me moeten veranderen en die nooten er tusschen plakken voor de drukker - ik weet niet of je de tijd daarvoor hebt. Je kunt 't mij zeker niet meer opzenden en tòch in 't eerste zomer nummer plaatsen? Wil je me nog even melden hoe je de zaak nu opknapt? Of kan ik 't in de drukproef bij corrigeren? Of jij? Een lastig geval. Zoó kan 't toch niet blijven. [...] Ik zie daar dat op twee andere plaatsen ook nog tegendeel moet verandert worden in tegenovergesteldheid of tegenheid: dat kan wel in de drukproef⁴⁷, maar de noot inzetten enz. zal nu moeten gebeuren. Kan 't niet in orde komen, dan maar een maand wachten.'

In een brief van april 1918⁴⁸ stuurt Mondriaan een aantal pagina's met opmerkingen over het tweede deel van 'De redelijkheid der nieuwe beelding' als bijlage mee.

blz.2. 'komt de kunstenaar langs zijn eigen weg (d.i. die van het uiterlijke)enz. veranderd in: komt de kunstenaar langs den weg der kunst (d.i. die van het uiterlijke). Zoo is 't duidelijk dat ik niet 't (nieuwe) uiterlijke der N.B. bedoel, maar, in relatie het geheele uiterlijke dat alle kunstenaars verwerken. Vindt je ook niet?

blz.3. heb ik zooals je me riedt 'in het natuurlijke' nog bijgezet.

Op blz.4 vond ik zelf nog beter in plaats van 'zoo niet het uiterste, toch tegendeel['] enz. te zetten: het beeldend tegendeel enz., vindt je ook niet?

Op blz.6 heb ik noot 6 toegevoegd, dank zij jou opmerking betreffende de 3000 jaar die we voor de N.B. nog hebben! Ik ben 't volkomen met je eens dat 't nog heel lang zal duren! Wat idioot dat de lui zoo haastig er mée gereed zijn!! We zijn nog vooreerst niet aan niet-beelding toe! - Ik zette 't alleen (voor de zuiverheid van zien) in de toekomst. Nu lijkt mij deze noot wel heel goed, heh?

Op blz.9. zette ik nog: ['Hij leert dit zien na cultiveeren van het uiterlijke'⁴⁹. Dan sluit 't beter aan bij 't volgende niet? En een paar regels verder zette ik: 'Het ontstaat door['] enz. Vindt je dit ook goed?

Naar aanleiding van je opmerking betreffende het willekeurige (subjectieve) van kunst. Ja, kunst is willekeurig, in zekeren zin. Wij noemen dat betrekkelijk. Die man⁵⁰ vertelt ons geen nieuws. De waarheid komen wij niet aan toe, wel aan de schoonheid - niet?

Daarom veranderde ik blz.9. 'zonder eigen (individ.) verduistering' in ['met de minst mogelijke eigen (individ.) verduistering[']. Vindt je dat niet zuiverder en dan is 't in jouw geest ook, heh? (Ik ben blij dat je 't met me eens bent over dat subjectiveeren).

Op blz.9. Is 't niet beter te zetten, zooals ik nu deed 'doordat hij die leer zelf tracht te realiseeren.['] (Er stond zelf nu realiseert.]) Dit is een beetje te kras!!!!!!!

Op blz. 10. heb ik gezet 'ot het recht verstaan['], enz. omdat ik een eindje verder al begrijpen had.

Noot 2. Ik ben met je eens dat in plaats schoone, ware beter is maar het ware zien we toch als het schoone. Wat dunkt je, als ik een tweede keer ware zet?

⁴⁴ M.H.J. Schoenmaekers. *Het Nieuwe Wereldbeeld*. Bussum, 1915: 40.

⁴⁵ Deze noot is niet opgenomen in de publicatie.

⁴⁶ Deze noot is niet opgenomen in de publicatie.

⁴⁷ Op precies welke plaatsen 'tegendeel' veranderd moet worden, geeft Mondriaan hier niet aan.

⁴⁸ Ongedateerde brief, waarschijnlijk 'april 1918'; de opmerkingen gaan over het tweede deel van 'De redelijkheid der nieuwe beelding' dat in het meinummer (1918) van *De Stijl* verschijnt.

⁴⁹ In de publicatie staat: 'Hij leert dit zien na cultuur van het natuurlijke'.

⁵⁰ Welke 'man' Mondriaan bedoelt, is niet achterhaald.

bld. D. middenin. Over die subjectivering moet ik dunkt me nog duidelijker zijn. Ik schreef ‘Alle subj. verduistert de zuivere beelding v.h. universeele. Daar subj. echter in kunst noodwendig is, zal de minst[?] - enz. Na jouw opmerking lijkt ’t me zuiverder te zetten: [?]Alle subj. verduistert de zuivere beelding van het universeele-als-het-ware. Door kunst zien we echter het universeele-als-het-schoone, en het schoone sluit subjectivering van het universeele in. De minst mogelijke subj. zal het ware (het schoone)? het zuiverst benaderen.[?]’

Kun je dit nog soms verbeteren; doe ’t dan gerust. Ik plak dit stuk ertusschen, maar nu weet je de oude tekst.

Noot 5⁵¹ / Ik zette nog beeldend tegendeel.

Noot 6⁵² / Ik zette voor thans nog reeds; vindt je dat ook goed?

Bld. B. Ik ben in de war met als en dan. Soms gebruikte ik ’t een, dan wêer ’t ander.⁵³ Wat is goed? Wilt je ’t verbeteren? (Als is bij een vergelijking, niet? is ’t hier aldoor een vergelijking?)

Op 12 april 1918 stuurt Mondriaan dan eindelijk de bewerkte ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’ naar Van Doesburg: ‘Beste Does, zie hier eindelijk de copie. Ik heb er aldoor nog aangewerkt en ’t zoo beknopt mogelijk nu in elkaar. Ik voor mij ben er nog al te vreden over: ik vind dat dit stuk bijna alles zegt van de Nieuwe Beelding. Ik hoop dat ik me nergens vergistte. De nooten moeten dunkt me alle achteraan geplaatst worden, bij wijze van commentaar.’

Er ontstaat nog even een discussie tussen de geestverwanten - Mondriaan en Van Doesburg - over het verschil tussen ‘universeel beeldingsmiddel’ en ‘algemeen beeldingsmiddel’, want in dezelfde brief (12 april 1918) zegt Mondriaan: ‘Verder wou ik je nog antwoorden op hetgeen je schreef over universeel beeldingsmiddel. Ik houd liever universeel, omdat dit aangeeft dat het ’t universeele, en niet ’t algemeene, beeldt. Het algemeene onderscheidde Schoenmaekers⁵⁴ wel terecht, meen ik, als de groote contour, b.v., als het ding veralgemeend. Abstract en universeel is boven ’t ding uit het individueele weg. Het universele beeldingsmiddel is echter ook wel wêer algemeen beeldingsmiddel, in den zin dat het algemeen, voor alles, dienen kan.’ Kennelijk wint Mondriaan deze discussie, want in de tekst blijft ‘universeel beeldingsmiddel’ gehandhaafd.

Het tweede gedeelte van het hoofdstuk ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’ is als aflevering ‘VI’ gepubliceerd in het meinummer (1918) van *De Stijl*. Mondriaan kreeg het blijkbaar niet voor elkaar om dit ‘vervolg’ voor het aprilnummer gereed te hebben.

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk V

‘Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde’

Ruim een maand na het afronden van het tweede gedeelte van ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’, stuurt Mondriaan het eerste deel van een nieuw hoofdstuk aan Van Doesburg. Op 10 mei 1918 schrijft hij: ‘Beste Does, ziehier het eerste stuk van een nieuw artikel. Het werd, al werkende, toch nog wêer tamelijk laat. Maar je hebt toch nog de tijd ’t me te retourneren met je bemerkingen.’

In een brief (mei 1918⁵⁵) aan Van Doesburg zegt Mondriaan: ‘Beste Does, in haast dank voor je opmerkingen. Ik hoop dat je ’t zoo goed veranderd vindt: de eene verdeling van je wijzigde ik nog. Ik meen wel verantwoord te zijn met die rechthoekige stand en straling. Ik heb ’t alles uit de Geheime Leer (Blavatsky)⁵⁶ niet van Schoenm., hoewel die ook ’t zelfde zegt. Later hierover meer. [...] Wilt je me maar wêer de drukproef zenden? Dan heb ik nog eens overzicht.’

De opmerking in deze brief over ‘Ik meen wel verantwoord te zijn met die rechthoekige stand en straling’, gaat over de tekst van een noot in aflevering VII ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde (I)’. Mondriaan zegt de rechtvaardiging voor de inhoud van de noot gevonden te hebben in *De Geheime Leer*. Deze noot begint met de woorden: ‘De eenheid, in diepste wezen,

⁵¹ ‘beeldend tegendeel’ komt niet voor in deze noot.

⁵² In de noot staat: ‘reeds thans’.

⁵³ Welke plaats in de tekst Mondriaan hier bedoelt, is niet achterhaald.

⁵⁴ Dr. M.H.J. Schoenmaekers. *Beginselen der beeldende wiskunde*. Bussum, 1916. Op p.9 en p.10 van zijn boek legt Schoenmaekers het verschil uit tussen ‘het algemeene’ en ‘het volstrekte’. Letterlijk zegt Schoenmaekers: ‘Algemeene begrippen “vergelijken” alleen: zij blijven bij meer-of-minder. Volstrekte begrippen “onderscheiden” in strikten zin: zij zeggen wezenlijke verscheidenheid.’

⁵⁵ Ongedateerd; vermoedelijk ‘mei 1918’; de inhoud van de brief gaat over het eerste deel van hoofdstuk V (aflevering VII) dat verschijnt in het juninummer (1918) van *De Stijl*.

⁵⁶ H.P. Blavatsky. *De Geheime Leer*. Amsterdam, 1907.

straalt: zij is. Misschien doelt Mondriaan op een zin uit het tweede boek van *De Geheime Leer*⁵⁷: ‘De geest, wiens inwezen eeuwig, één en zelfbestaand is’, straalt [...] een zuiver etherisch licht, een tweevoudig, met de elementaire zintuigen niet waarneembaar licht uit.’

De eerste keer dat Mondriaan *De Geheime Leer* met name noemt, is in februari 1918 in een brief aan zijn vriend Van Doesburg: ‘Ik heb veel studie van de Theosofie gemaakt. De Geheime Leer is een ware grond voor alles.’

Uit Mondriaans brieven wordt niet duidelijk of hij de drie dikke delen van *De Geheime Leer*⁵⁸ zelf in bezit had⁵⁹. In mei 1918 woonde Mondriaan in Laren en misschien kon hij via de Theosofische Loge⁶⁰ *De Geheime Leer* raadplegen. Maar het zou ook goed kunnen dat Mondriaan *De Geheime Leer* bestudeerd heeft in de bibliotheek van de Theosofische Vereniging in Amsterdam. Mondriaan logeerde in de maanden augustus, november en december 1914 bij zijn broers in Amsterdam⁶¹. Als voor Mondriaan *De Geheime Leer* werkelijk ‘een ware grond [is] voor alles’, dan is het opmerkelijk dat er in *De Nieuwe Beelding in de Schilderkunst* op geen enkele plaats naar *De Geheime Leer* of naar schrijfster Blavatsky verwezen wordt, terwijl wel andere bronnen (Schoenmaekers, Bolland, Theosofie, etc.) expliciet worden genoemd.

Het eerste deel van het hoofdstuk ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde’ is als aflevering ‘VII’ gepubliceerd in het juninummer (1918) van *De Stijl*.

Begin juni 1918 (9 juni) stuurt de schilder deel twee van ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde’ aan de redacteur Doesburg: ‘Beste Does, zie hier een nieuw artikel (vervolg voorgaande, er komen nog meer vervolgen).’ Dit tweede deel van het hoofdstuk ‘Van het Natuurlijke tot het Abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde (II)’ is als aflevering ‘VIII’ gepubliceerd in het julinummer (1918) van *De Stijl*.

In een brief aan Anthony Kok⁶² schrijft Theo van Doesburg (22 juni 1918): ‘Ik heb weer een prachtig stuk van Piet Mondriaan klaar liggen. Ik dacht eerst dat het weer over hetzelfde ging. Ik vind dat hij zich soms wel eens herhaalt.’⁶³

Mondriaan stuurt de eerste opzet van deel III van het hoofdstuk ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde’ mee met de brief van 9 juli 1918. ‘Doesburg’ reageert op Mondriaans stuk; de schilder antwoordt op 17 juli: ‘Maar nu jij me schrijft lijkt ’t me noodig iets ter verduidelijking in te lassen: wat dunkt je van bijgaand stukje⁶⁴, is ’t zò duidelijk? Ik meen dat ik dan verantwoord ben met gezuiverde natuurlijkheid: zuivere nat. zou niet goed zijn. Wilt je eens zien of je dit stukje er tusschen of als noot kunt plaatsen, want ik heb het geheel nu niet. Misschien kan het bij een andere noot, anders moet je al de nummers veranderen, dat is nog al een werk. Ik geloof dat dan ’t artikel zoo blijven kan. Of vindt je dat ’t niet gaat als ik zeg dat het nat. verinnerlijkt moet worden, want het kan beteekenen geestelijk worden en ook zich van het onzuivere ontdoen. Het onzuivere is toch het meest uiterlijke, is dat niet zoo? Het individueele (in de slechte beteekenis) Zou ik zetten voor verinnerlijken iets anders? Maar het is toch eigenlijk zoo, en dus hoop ik dat ’t met dit nieuwe bijschrift nu voor de lui duidelijk is. Ik ben blij dat je me er op attent maakte.’

Mondriaan vervolgt de brief: ‘Zelf kan ik misschien nog kleinigheden wijzigen in de drukproef, hoewel ik geloof dat dit niet noodig is. Zend me die maar zoo gauw mogelijk. Je andere opmerkingen heb ik overgenomen. Alleen dacht ik die bij blz. 4, dat resumé van het tijdsbewustzijn weg te laten omdat ik dat ongeveer zoo als jij ’t opgeeft reeds in een nieuw artikel heb.’⁶⁵

Het derde deel van het vijfde hoofdstuk van *De Nieuwe Beelding in de Schilderkunst* wordt door Mondriaan of Van Doesburg in twee afleveringen gesplitst. Aflevering ‘IX’ (‘Van het Natuurlijke tot het Abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde (III)’) gepubliceerd in het augustusnummer (1918) van *De Stijl* en aflevering ‘IX’ (‘Van het Natuurlijke tot het Abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde (III vervolg)’) in het septembernummer (1918).

⁵⁷ H.P. Blavatsky. *De Geheime Leer*. Deel II, *Anthropogenesis*. 3^e druk. Amsterdam, 1907: 48.

⁵⁸ Deel I Cosmogenezis, deel II Anthropogenesis, deel III Esoterische Opstellen.

⁵⁹ Volgens Seuphor was Mondriaan (in 1930) wel in het bezit van twee exemplaren van *Het Nieuwe Wereldbeeld*; M. Seuphor. *Piet Mondrian. Life and Work*. New York, [1956]: 57, 132.

⁶⁰ In 1907 richtten theosofen uit Laren en Blaricum de *Gooische Loge* op.

⁶¹ CRII: 106.

⁶² Anthony Kok (1881-1961), Nederlands dichter en medewerker van *De Stijl*.

⁶³ A. Ottenvanger (red.). *‘De Stijl overal absolute leiding’. De briefwisseling tussen Theo van Doesburg en Anthony Kok*. Bussum, 2008: 232.

⁶⁴ Vermoedelijk is dit stukje opgenomen in noot 1.

⁶⁵ Vermoedelijk is het resumé blijven staan.

Uit een brief aan Van Doesburg (augustus 1918⁶⁶) wordt duidelijk dat Mondriaan aflevering 'X' naar Van Doesburg heeft gestuurd en dat aflevering 'XI' ook af is. Bovendien kondigt Mondriaan in dezelfde brief het eind van zijn artikelenreeks *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* aan: 'Als je tijd hebt zend je me wel art. X⁶⁷ met je bemerkingen terug. Ik maakte nu art XI⁶⁸ en bracht daar alles in wat ik nog te zeggen heb. Ik eindig met dit art. dus De N.B. in de Schild., dat 't juist 11 art. zijn komt omdat een in tweeën geplaatst is III en IV, je weet wel. Maar toch is 't toevallig want ik heb van te voren niet uitgerekend. Ik wou nu eenige tijd niet schrijven en dan in het nieuwe jaar wêer eenige losse artikelen waarvoor ik nog stof heb. Vindt je dat goed?'

Van Doesburg heeft vermoedelijk voorgesteld om afbeeldingen van Mondriaans schilderijen bij de tekst te voegen. Mondriaan antwoordt op 24 augustus 1918: 'Ik vind 't uitstekend dat je die reproducties bij mijn artikel plaats: het zal het gezegd verduidelijken.'

Het vierde deel van het hoofdstuk 'Van het Natuurlijke tot het Abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde' wordt gepubliceerd in het septembernummer (1918) van *De Stijl*, zonder afbeeldingen.

Over ontstaan en publicatie van hoofdstuk VI

'Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element'

Mondriaan meldt in een brief aan Van Doesburg uit augustus 1918⁶⁹, dat hij artikel XI 'Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element' klaar heeft. Half juli al had de schilder 'Does' beloofd te gaan schrijven over het mannelijke en vrouwelijke: 'Is merkwaardig dat ik juist na 't verzenden van 't stuk over dat punt waarover je schrijft ben gaan denken. Ik vond de moeielijkheid ook die je deelt en tóch had ik alles zoo uit onze beelding gezien. Ik vond deze oplossing: het gezuiverde natuurlijke (vrouwelijke) is het nat. ontdaan van 't meest uiterlijke d.i. vervolstrekt, en het wordt niet onzuiver door evolueering naar het geestel., omdat het geest. zuiver is. Gerijpte vrouw. wordt - in tijd - geen mannel.heid. Ik dacht toen om dit punt uit te werken in een ander artikel (het eerstvolgende niet, maar dan) want ik moet 't nog veel meer over het mann. en vrouw. hebben.'

In een brief (september 1918⁷⁰) aan zijn vriend Theo van Doesburg schrijft Mondriaan: 'Ik schreef er nog in potlood een wijziging of liever verduidelijking bij wat dunkt je er van die er bij te voegen: overduidelijk dat de meerdere vrijheid tegenover het vrouwelijke ook meerdere vrijheid tegenover de natuur inhoudt.' Deze verduidelijking is niet in de gepubliceerde tekst te vinden. Mondriaan geeft in de brief niet aan waar de verduidelijking in de tekst ingevoegd moet worden.

Mondriaan neemt de opmerkingen van de redacteur niet altijd over. In een brief (september 1918⁷¹) schrijft hij bijvoorbeeld: 'Beste Does, hartelijk dank voor je uitvoerig schrijven. Dit maal kon ik maar weinig van je opmerkingen overnemen omdat ik het juist zoo moest zetten in verband met het andere. Zoo kon ik het innerl. niet vervangen door het ware, enz. Ik ben wel met je eens dat het vrouwel. Onvoltooide mannelijkh. is en zeide dit ook maar liet de nadruk vallen op het verschil der elementen, omdat dit zoo weinig ingezien wordt en in de lijn van mijn schrijverij lag. Ik vind 't zoo'n groote fout dat de cultuur v.h. uiterlijke verwaarloosd wordt. Dit is bijna alles.'

Begin september 1918 is het laatste hoofdstuk van *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* 'Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element' voltooid. In de brief van 3 september 1918 schrijft Piet aan Theo: 'Ik zal je eind dezer week het slot artikel zenden, dat is toch vroeg genoeg? Zoo niet, dan hoor ik 't nog wel.'

Op 11 september 1918 stuurt Mondriaan 'Natuur en Geest als vrouwelijk en mannelijk element' aan Van Doesburg op: 'Beste Does, ik liet je lang op 't artikel wachten en op antwoord op je briefkaart, maar 't is een veelomvattend artikel en ik bewerkte het nog aldoor. Meldt je me even als je 't ontvangen hebt, ik heb er wel een afschrift van maar niet met alle veranderingen. [...] Vindt je het geen goed slot voor mijn schrijverij? 't Is wel een groot artikel maar ze moeten 't nog maar ditmaal slikken (Huszár⁷²

⁶⁶ Ongedateerd; vermoedelijk 'augustus 1918'.

⁶⁷ Aflevering X: Van het natuurlijke tot het abstracte, d.i. van het onbepaalde tot het bepaalde (IV).

⁶⁸ Aflevering XI: Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element.

⁶⁹ Ongedateerd; vermoedelijk 'augustus 1918'.

⁷⁰ Ongedateerd; vermoedelijk 'september 1918'.

⁷¹ Ongedateerd; vermoedelijk 'september 1918'.

⁷² Vilmos Huszár (1884-1962), in Nederland wonend Hongaars kunstenaar en medewerker van *De Stijl*.

ook!) dan komen er een paar maanden dat ik niets heb voor De Stijl. [...] Vindt je dat ik 't verschil in hermaphrodit type goed doe uitkomen? Lees alles nog eens kritiseerend na (ik bedoel mijn artikel). Ik voor mij ben er nog al te vreden over. Vindt je ook niet dat de N.B. zoo een zuiver inzicht in waar Socialisme geeft? Ik vergistte me toch niet?

Het zesde en laatste hoofdstuk van *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst*, 'Natuur en geest als vrouwelijk en mannelijk element', wordt gepubliceerd in het oktobernummer (1918) van *De Stijl*.

Samenvattend kan over het ontstaan van *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* gezegd worden dat Mondriaan zijn boek vóór de publicatie in *De Stijl* gereed had. Een jaar lang (van oktober 1917 tot oktober 1918) heeft hij echter elke maand een deel van het boek omgewerkt voor publicatie in *De Stijl*. Bij dat omwerken en bijschaven van de tekst tot artikelen kreeg hij veel redactionele hulp van Van Doesburg. Wat precies Van Doesburgs invloed op Mondriaans teksten is geweest, is bij gebrek aan een manuscript moeilijk na te gaan. Uit de opmerkingen van Mondriaan in brieven blijkt wel, dat van Doesburg zich niet zo zeer bemoeid heeft met de inhoud van de teksten.

Op 15 november 1918 schrijft Mondriaan aan zijn vriendin Willy Wentholt⁷³ dat hij van Van Doesburg '100 pop' heeft gekregen voor medewerking aan *De Stijl*; 'een ongedachte meevaller'⁷⁴.

Reacties van tijdgenoten

De Nieuwe Beelding in de schilderkunst verscheen van oktober 1917 tot oktober 1918 in *De Stijl*. In deze periode zijn er in veel kranten en tijdschriften reacties verschenen op het nieuwe tijdschrift. In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verschijnt op 17 november een artikel over *De Stijl*⁷⁵. Het enige wat daarin opgemerkt wordt over Mondriaans bijdrage, is een letterlijk citaat van de eerste vier alinea's van *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst*.

Negen personen reageren uitgebreider op Mondriaans serie artikelen.

De eerste reactie (28 november 1917) verschijnt in *De Bouwwereld*⁷⁶. De redactie van *De Bouwwereld* behandelt in de rubriek 'Boek en Tijdschrift' het tijdschrift *De Stijl* inclusief Mondriaans artikel. *De Bouwwereld* vindt Mondriaans tekst onbegrijpelijk. 'Indien "De Stijl" echter een inniger contact wil scheppen tusschen kunstenaar en publiek, opdat dit laatste het "werkelijk moderne" streven beter zal waardeeren, zal het raadzaam zijn bijdragen op te nemen, welke begrijpelijker zijn dan Piet Mondriaan's inleiding tot "De nieuwe beelding in de schilderkunst". Voor den ingewijde⁷⁷ blijft dat betoog geheel raadselachtig en beantwoordt het dus niet aan zijn doel. Trouwens hetzelfde geldt trouwens van andere artikels, die uitsluitend voor de geestverwanten schijnen geschreven te zijn.'

De tweede reactie op *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* is van collega Charley Toorop⁷⁸. Zij schrijft een kort artikel over Mondriaans eerste afleveringen. Dit artikel, 'Tets over nieuwe Schilderkunst', verschijnt op 1 december 1917 in *De Forens*⁷⁹. De reactie van Toorop bestaat uit een opsomming van vragen en gedachten naar aanleiding van het artikel van Mondriaan. Charley meent dat Mondriaan ontkent 'dat het beeldende zien direkt samen kan vallen met het natuurlijke zien.' Maar wat is dan zien?, vraagt Toorop zich af, en wat is een natuurlijke verschijning? En even later, wat is dan werkelijkheid? De kunstenaars concludeert: '[...] de enkel natuurlijke vorm is voor de nieuwe kunstenaar niet, er is alleen de beeldende [vorm].' En zij besluit haar artikel met de woorden: 'Deel hebben aan het kosmische, sluit in: de erkenning van het natuurlijke element, dat voert tot bezielend zien.'

In hetzelfde nummer van het tijdschrift *De Forens* is nog een reactie afgedrukt, ditmaal van collega Cornelis Spoor⁸⁰. In zijn artikel 'Schilderkunst-Kroniek'⁸¹ fulmineert hij tegen allerlei verschillende groepen kunstenaars. 'Er is geen school, volgens Blavatsky, waarvan de leden elkaar niet haten; ...' schrijft hij. En hij vervolgt: 'Welnu, deze haat bloeit welig, brandt in laaiende vonken en wordt zorgzaam aangekweekt. Men verslindt elkaar met huid en haar, het lieve poëtische gilde » kunstenaar < ; ... en

⁷³ Willy Wentholt (1886-1957), danspartner van Mondriaan, lerares Frans in Amsterdam.

⁷⁴ 'Aantekeningen uit de brieven aan Willy Wentholt' - persoonlijk archief Carel Blotkamp.

⁷⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, Donderdag 15 november 1917, ochtendblad A115 november 1917

⁷⁶ *De Bouwwereld* XVI, no. 48 (28 november 1917): 380.

⁷⁷ Waarschijnlijk moet hier staan voor de 'niet-ingewijde', want even verderop wordt herhaald dat ook de andere artikelen uitsluitend '[...] voor de geestverwanten schijnen geschreven te zijn [...]'.

⁷⁸ Charley Toorop (1891-1955), Nederlands kunstenaars.

⁷⁹ *De Forens* 1, no. 36 (1 december 1917): 525.

⁸⁰ Cornelis (Kees) Spoor (1867-1928), Nederlands kunstschilder.

⁸¹ C. Spoor. 'Schilderkunst-Kroniek'. *De Forens* 1, no.36 (1 december 1917): 525-526.

spuwen naar lig-in-den-drek realisten, die haasje over springen met scheefgezakte impressionisten; de sneeuw- en hagel-stippelaars gaan op jacht naar blokkenisten, die zichzelf nog niet geheel uitgevonden hebben ... Uit deze haaien moet nieuwe kunst baanbreken, uit dezen hellepoel moet harmonie geboren worden! Het is duidelijk dat met 'blokkenisten' 'De Stijl-groep' bedoeld wordt. Mondriaan reageert op zijn beurt op de artikelen van Toorop en Spoor in een brief aan Van Doesburg: 'Je las zeker ook 't stukje van Charly Toorop in De Forens, en van C. Spoor daarin dat geklets. Van Spoor had ik niet verwacht dat hij zoo zou zijn : ik liet hem een 1e № zenden en dacht dat hij erop zou intekenen en sympathie betoonen - nu alleen die schimp op 'blokkenisten' nadat hij toch De Stijl moèt gelezen hebben. Hij had er iets goeds van moeten schrijven, als hij was zooals hij zich tegen me voordeed, vroeger. Dat is nu een van de fijnste en beste van de schilders ! Maar, zooals jij er ook over denkt - stil doorgaan, onberoerd en onverslapt.'

De vierde reactie is van P.H. Scheltema, redacteur van het architectuur en bouwtijdschrift *De Opmerker*. Hij schrijft drie artikelen over het tijdschrift *De Stijl*⁸², de twee laatste gaan over de bijdrage van Mondriaan aan *De Stijl*. Aan het begin van zijn eerste artikel (15 december 1917) over *De Nieuwe Beelding* haalt Scheltema de eerste vier alinea's van Mondriaans inleiding aan. Petrus Scheltema zegt daar het volgende over: 'Ziedaar de stellingen waarmee de schrijver zijn inleiding opent. Meer dan stellingen zijn het niet [...]. Jammer, dat er zoo weinig oorspronkelijkheid uit spreekt, want in hoofdzaak staat een groot deel der Hindoes en andere geestverwante Oostersche volken reeds sinds eeuwen op hetzelfde. Het is de levensopvatting der Brahmanen, die ook door het Boeddhisme in verschillende variaties wordt verkondigd. Of deze levensopvatting voor ons Midden-Europeanen houdbaar is, of zij past in onzen tijd en of zij geschikt is als uitgangspunt van een streven naar stijl in de beeldende kunst, wil ons vooralsnog, op zijn minst, twijfelachtig voorkomen.' Scheltema leest de derde alinea en concludeert dat '[...] de moderne mensch een eenheid van lichaam, ziel en geest is, een drie-eenheid dus. Want blijkbaar zijn voor hem [Mondriaan] ziel en geest twee geheel afzonderlijke begrippen.' Ook stoort Scheltema zich kennelijk aan de zinsnede: '[...] alle levensuitingen nemen een andere verschijning aan, en wel een meer *bepaald abstracte*.' want dat kan men wel beweren, vindt de redacteur, maar deze bewering gaat niet op voor de mensheid als geheel in haar werkelijke gedaante. Bovendien meent Scheltema, dat '[...] wanneer men eenmaal in de richting van het abstracte gaat zoeken naar de oplossing van levensvragen, dan komt men onvermijdelijk tot het Nirwana, tot de afwezigheid van denkbeelden. De heer Mondriaan is zover nog niet [...]; hij wil ons geven "een nieuwe beelding die niet verschijnen kan in (natuurlijke) concrete voorstelling [...]"'. Wij wenschen hem gaarne succes met zijn pogingen.⁸³

Petrus Scheltema's tweede artikel (26 januari 1918) handelt eerst over een artikel in *De Stijl* van Anthony Kok. Daarna behandelt hij de tweede aflevering van Mondriaans artikelenreeks. Volgens Scheltema wil Mondriaan komen tot een zuiverder begrip van stijl, maar of dat voor de kunst nu werkelijk van belang is, betwijfelt hij en hij concludeert: 'Trouwens het is vroeger ook nooit gelukt uit theorie kunst te distilleeren.'⁸⁴ Na een citaat uit *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* - overigens op één punt niet correct geciteerd⁸⁵ - gaat Scheltema verder over het absolute, dat slechts betrekkelijk te benaderen is, en over abstracties, die niet waarneembaar zijn. Hij vervolgt: 'Ook voor de exacte beelding van het universeele, kan men den vorm niet missen. [...] Mondriaan drukt zich niet zeer duidelijk uit, waar hij tracht te verklaren, hoe men gekomen is tot het universeel beeldingsmiddel. Misschien geeft een volgende beschouwing op dit punt meer licht. Thans moeten wij bekennen, dat wij, ook bij aandachtige bestudeering van de afbeeldingen van moderne schilderijen in "De Stijl", slechts vaag gevoelen wat de schrijver bedoelt.'⁸⁶

De vijfde reactie op *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* (december 1917) is waarschijnlijk van de hand van Frans Netscher, redacteur van *De Hollandsche Revue*. In de rubriek 'Revue de Tijdschriften' 'bespreekt' Netscher Mondriaans artikelenreeks⁸⁷. De 'bespreking' blijft echter beperkt tot het letterlijk aanhalen van een alinea uit het hoofdstuk 'De nieuwe beelding als stijl'.

De zesde reactie (12 januari 1918) is van W. Steenhoff. In de rubriek 'Boekbespreking' in *De Nieuwe Amsterdammer*⁸⁸ besteedt hij aandacht aan *De Stijl*. Na een inleiding schrijft Willem Steenhoff: 'Welk

⁸² *De Opmerker* 52, no. 48 (1 december 1917): 377-378; *De Opmerker* 52, no. 50 (15 december 1917): 393-394; *De Opmerker* 53, no. 4 (26 januari 1918): 25-26.

⁸³ *De Opmerker* 52, no. 50 (15 december 1917): 394.

⁸⁴ *De Opmerker* 53, no. 4 (26 januari 1918): 26.

⁸⁵ In de leestekst: '[...] verborgen of gesluiert tot *beelding*. [...]'; Scheltema schrijft: '[...] verborgen opgesluiert tot *beelding*. [...]'].

⁸⁶ *De Opmerker* 53, no. 4 (26 januari 1918): 26.

⁸⁷ [Netscher] 'Revue van Tijdschriften'. In: *De Hollandsche Revue* 22 (1917): 753.

⁸⁸ *De Nieuwe Amsterdammer*, no. 159 (12 januari 1918).

gewichtig aandeel de bezinning, of de overweging, tegenwoordig ook hebbe bij de kunstproductie, het zal toch altijd wel blijven dat éerst het kunstwerk moet *aangevoeld* worden en daarna het bewustzijn zich opmaakt tot de *verklaring*. Voor apostelen, die een nieuwe leer verkondigen, is het *Woord de Daad*'. En even verder: 'Zeker, ik ontken niet de waarde van een redelijke toelichting op zijn werk door den kunstenaar; maar het kan slechts in zooverre bevorderlijk zijn voor het bevattingsvermogen der leeken, dat het een redeloze afkeer doet verdwijnen of wat misverstand wegruimt.'

Steenhoff vreest 'dat de kunstenaars zelf door de kennelijk overmatige inspanning van hun bespiegelende geest, zoals Mondriaan, zichzelf kwaad doen daar het gaat leiden tot een verspilling der energische krachten, die noodig zijn in de uren van den Daad zelf. Een spanning, op de verkeerde plaats wil ik het noemen.' En op het eind van zijn bespreking verzucht Steenhoff: '[...] (ik bedoel in rond Hollandsch: pieker minder) en wees daadwerkelijk ...'

De zevende reactie op *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* is van de hand van J. Greshoff in *De Telegraaf* (19 maart 1918)⁸⁹. In de rubriek 'Kunst en Letteren' schrijft Jan Greshoff een recensie over een tentoonstelling van 'De Hollandsche Kunstenaarskring'⁹⁰. Over Mondriaan zegt hij: 'Mondriaan gaat door op de blokjes⁹¹. Hij kleurt die in zacht, pastelachtige kleuren op het gladwitte fond. De bezoekers lachen óf discussieeren ernstig over de diepe bedoelingen en de waarde van dit werk. Mij schijnt slechts één zekerheid niet te ontkennen: de oprechtheid-en-ernst van den schilder. Bovendien is het een feit dat een van deze composities - neem bijvoorbeeld 66⁹² - buitengewoon aangenaam voor het oog en buitengewoon rustig een witten wand kan breken en er toch één mee zijn. Voor de diepe bedoelingen raadplege men 'De Stijl', het maandschrift waarin Mondriaan onverdroten zijn theoretische uiteenzettingen vervolgt.'

De achtste reactie komt uit de eigen gelederen. Van Doesburg geeft in *De Stijl*⁹³ (juli 1918) een reactie die uit twee gedeelten bestaat. In het eerste gedeelte geeft hij een korte samenvatting van Mondriaans theorie; in het tweede gedeelte brengt hij deze theorie in verband met twee tekeningen van Mondriaan.

Volgens Theo van Doesburg wordt de nieuwe werkwijze in de beeldende kunst bepaald door innerlijke factoren en de belangrijkste innerlijke factor is: het nieuwe tijdsbewustzijn. Dit nieuwe tijdsbewustzijn bestaat in de behoefte naar evenwichtige verhouding van het meest innerlijke (geestelijkheid) en het meest uiterlijke (natuurlijkheid); of: evenwichtige verhouding van het algemene en het individuele. 'De volstrekt-modernen veruiterlijken volkomen het nieuwe tijdsbewustzijn, de anderen veruiterlijken het onvolkomen of in 't geheel niet.' luidt de conclusie van Van Doesburg. Piet Mondriaan was - meent Van Doesburg - de eerste, die na Picasso tot exacte uitdrukking van de esthetische idee kwam; d.i. tot een evenwichtige verhoudingsbeelding van het subjectieve en het objectieve.

Opmerkelijk is een citaat van Mondriaan in dit artikel van Van Doesburg. Het citaat luidt: 'Dezelfde idee, welke b.v. bij den kathedraalbouw voorzat, die van omhoogstijgen, van grootheid (P.M.)'. De herkomst van dit citaat is niet bekend, noch in Mondriaans teksten, noch in de brieven aan Van Doesburg.

De negende reactie op 'De Stijl' in het algemeen en Mondriaan in het bijzonder is opgenomen in een redactioneel naschrift bij een ingezonden brief van Van Doesburg. Op 7 oktober 1918 plaatst het 'Algemeen Handelsblad' een brief van Van Doesburg⁹⁴, die een reactie is op een recensie van een tentoonstelling in de Haagse Kunstkring van 15 september tot 15 oktober 1918⁹⁵. Van Doesburgs brief wordt gevolgd door een pittig redactioneel commentaar; hier volgt een gedeelte: 'Nu willen wij van den redacteur van „De Stijl”, natuurlijk aanstonds aannemen dat wij de artikelen van Piet Mondriaan enz. hebben misverstaan. Maar zou dat dan niet ook een weinig aan de schrijvers kunnen liggen? De heeren zijn vertegenwoordigers van een artistiek streven, waarvoor wij eerbied hebben en waarvoor wij de belangstelling van onze lezers trachten te winnen, maar zij zouden hun zaak beter dienen wanneer zij hun quasi-philosofische pose (ook nu hult de heer Van Doesburgh zich weer in „philosophie”) lieten varen. Als artisten zijn zij interessant, als filosofen zijn zij hopelooze diletantanten, die hun onklarheid op dat gebied omgeven met schijn-geleerd jargon. ... Om maar één voorbeeld te noemen: De begrippen

⁸⁹ *De Telegraaf* (19 maart 1918): Avondblad: 2.

⁹⁰ Hollandsche Kunstenaarskring: 4de Tentoonstelling. Amsterdam Stedelijk Museum, 16 maart - 7 april 1918.

⁹¹ CRII: 260-266, B87 t/m B94.

⁹² CRII: 265, B92 of B93.

⁹³ Theo van Doesburg. 'Aanteekeningen bij twee tekeningen van Piet Mondriaan'. In *De Stijl* 1, no.9 (juli 1918): 108-111.

⁹⁴ 'Ingezonden stukken. De nieuwe kunst en de kritiek.' *Algemeen Handelsblad*, maandag 7 oktober 1918, Avondblad, Vierde Blad: 13.

⁹⁵ 'Kunst in Den Haag'. In: *Algemeen Handelsblad*, 25 september 1918, Avondblad, Tweede Blad.

„bepaald” en „onbepaald” plegen in „De Stijl” precies andersom te worden gebezigd dan men het gewoonlijk doet.’ Door dit redactionele naschrift in het ‘Algemeen Handelsblad’ begrijpt Mondriaan dat hij wat uit te leggen heeft en grijpt naar de pen om een aanvulling te schrijven bij *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst*.

Vermelde personen

Mondriaan maakt in zijn artikelenreeks melding van de volgende personen (hier in alfabetische volgorde gepresenteerd): Aristoteles, Bolland, Cézanne, Goethe, Van Gogh, Hegel, Humbert de Superville, Kandinsky, Léger, Mantegna, Philo van Alexandrië, Picasso, Rembrandt, Schoenmaekers, Schopenhauer, Spinoza, Steiner, Voltaire.

Een aantal van deze personen verdient een korte aantekening:

M.H.J. Schoenmaekers wordt door Mondriaan één keer genoemd in aflevering 3: ‘De Nieuwe Beelding als abstract-reëele schilderkunst’⁹⁶, verwezen wordt naar een boek van Schoenmaekers *Het Nieuwe Wereldbeeld*, en wel naar het gedeelte over kleur⁹⁷.

Schoenmaekers was een voormalige rooms-katholieke priester, die een eigen mengsel ontwikkelde van theosofie en christendom dat hij ‘Christosofie’ noemt. Mondriaan ontmoette hem voor ’t eerst op 6 februari 1916 in Laren in de boerderij waar Mondriaan met de Van Domselaers woonde; ook ontmoet hij die dag Theo van Doesburg⁹⁸.

De meningen zijn verdeeld over de invloed van Schoenmaekers op het werk van Mondriaan. Mondriaan heeft in elk geval twee boeken van Schoenmaekers gelezen: *Het Nieuwe Wereldbeeld* en *Beginselen der Beeldende Wetenschap*⁹⁹. Het eerste boek wordt aangehaald in *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst*. Over het tweede boek schrijft Mondriaan in een brief (maart 1918¹⁰⁰) aan Van Doesburg.

Uit brieven aan Van Doesburg blijkt dat Mondriaan aanvankelijk wel, maar later niet zo goed op kon schieten met Schoenmaekers en dat hij zijn theorieën in twijfel trok. In een van deze brieven (16 mei 1917) zegt Mondriaan over Schoenmaekers: ‘Met Schoenmakers ben ik kwaad hij is toch de rechte broeder niet.’ In een volgende brief schrijft hij (21 mei 1917): ‘Zoo zou Schoenmaekers van nut kunnen zijn, als hij niet zoo’n beroerde vent was - ik geloof echter ook niet, dat het echt bij hem is - Ik vertel je wel. Hij zal wel niet op je voorstel ingaan.’ En ruim acht maanden later (30 januari 1918) schrijft hij: ‘Je moet eens lezen het Jan. nummer van Het Getij daar staat een lezing van Schoenmakers in (hij hield die, hoor ik bij de opening van Het Signaal) en daarvoor in De Bijenkorf bij Ernst Leidens werk. Als je de laatste bldz. leest weet je hoe hij de kunst ziet en wil houden: als grillig spel. In het voorstuk staan weer sommige dingen die wij ook onderschrijven. Zoo als ik je indertijd zeide, hij zegt soms wel goede dingen, maar de basis deugt niet - dit zag ik eerst later. Nu eerst komt hij daar rond voor uit.’ Een paar weken later (februari 1918¹⁰¹) is Mondriaan van plan Schoenmaekers van repliek te dienen: ‘Gisteren had ik de lezing van Schoenm. pas gelezen. Nu ik er over nagedacht heb, vindt ik zijn kunstidee schandelijk. Alsof kunst niet meer is dan individuele aandoening - alsof ontroering er niet bij te pas komt, ook dan, als van geen kunst-gedachte nog sprake is. Ik zou hem leelijk kunnen te recht zetten - die schoolmeester-paus. Als ik aan mijn artikel “gevoel en denken” kom, zal ik wel alles zeggen. Trouwens - de heele Stijl is een protest tegen zijn geklets.’ En in een brief uit ongeveer dezelfde tijd als de vorige (februari 1918¹⁰²): ‘Ik heb v.d. Leck nog niet gesproken dus mij dunkt dat je wel goed doet met Schoenmakers te schrijven dat je na lezen van zijn lezing “kunst en gedachte” ziet dat hij niet bij ons hoort en dus je verzoek om mee te werken intrekt. Ook v.d. Leck zegt steeds dat Schoenmakers zich tegen ons heel anders heeft voorgedaan in der tijd. We zijn er dus ingelopen. Maar dat hindert niet.’

De tweede persoon die enige aandacht verdient, is G.J.P.J. Bolland¹⁰³, filosoof en volgeling van Hegel¹⁰⁴. Mondriaan was bekend met Bolland's *Zuivere Rede*¹⁰⁵. Bolland's naam valt vier keer in de artikelreeks. De eerste keer in het hoofdstuk ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’. Mondriaan gebruikt

⁹⁶ Opmerkelijk is dat Mondriaan ‘Dr. H. Schoenmaekers’ schrijft in plaats van ‘Dr. M. Schoenmaekers’ of ‘Dr. M.H.J. Schoenmaekers’, maar dit kan ook een drukfout zijn.

⁹⁷ M.H.J. Schoenmaekers. *Het Nieuwe Wereldbeeld*. Bussum, 1915: 223-226.

⁹⁸ L. Heyting. ‘Mondriaan in Laren 2. De Vrienden’. *NRC Handelsblad* (3 juni 1988): 9.

⁹⁹ M.H.J. Schoenmaekers. *Beginselen der Beeldende Wetenschap*. Bussum, 1916.

¹⁰⁰ Ongedateerd, vermoedelijk ‘eind maart 1918’.

¹⁰¹ Ongedateerd, vermoedelijk ‘februari 1918’.

¹⁰² Ongedateerd, vermoedelijk ‘februari 1918’.

¹⁰³ G.J.P.J. Bolland (1854-1922), Nederlands filosoof (Hegelian).

¹⁰⁴ G.W. F. Hegel (1770-1831), Duits filosoof.

¹⁰⁵ G.J.P.J. Bolland. *Zuivere Rede en hare werkelijkheid*. 3^e druk. Leiden, 1912.

daar een citaat van Philo van Alexandrië dat hij ontleent aan de *Zuivere Rede*¹⁰⁶. Mondriaan vermeldt zowel de auteur van het citaat als de vindplaats (Bolland). In het hoofdstuk ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, dit is van het onbepaalde tot het bepaalde’¹⁰⁷ geeft Mondriaan twee citaten uit de *Zuivere Rede*. Mondriaan breekt het laatste citaat af met ‘enz.’. De volledige tekst luidt: ‘Het begrip van schoonheid is verhoudingsbegrip, begrip van esthetische verhoudingen, van waarneembaar overeenstemmende en zoo dan voelbaar bevredigende verhoudingen, en dus niet begrip van noem- of telbaarheid zonder meer, maar meetbaarheid in verscheidenheid van verhoudingen of redenen, schoonheid wordt men in bevredigende maatverhoudingen gewaar, gelijk reeds aan de kleurverhoudingen gebleken is.’ Hij citeert Bolland voor de vierde keer in een noot van het hoofdstuk ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, dit is van het onbepaalde tot het bepaalde’. De aanhaling uit de *Zuivere Rede*¹⁰⁸ is niet van de hand van Bolland, maar van Hegel die door Bolland wordt geciteerd.

De derde persoon van belang, Rudolph Steiner¹⁰⁹, is bekend geworden als grondlegger van de antroposofie en haar praktische toepassingen. Steiner - op dat moment nog theosoof - hield in maart 1908 elf voordrachten in Nederland. Het is mogelijk dat Mondriaan de voordrachten in Amsterdam (6, 7 en 8 maart 1908¹¹⁰) heeft bijgewoond. De onderwerpen van die drie voordrachten waren: ‘Esoterisch Christendom’, ‘Astraalwereld en Devachan’ en Theosofie, Goethe en Hegel’. In 1912 verliet Steiner de Theosofische Vereniging wegens een fundamentele onenigheid met het bestuur. Mondriaan haalt Steiner aan in een noot van hoofdstuk 5 ‘Van het natuurlijke tot het abstracte, dit is van het onbepaalde tot het bepaalde’. In deze noot geeft Mondriaan in eigen woorden een passage weer uit het *Verslag van de voordrachten gehouden door Dr. Rudolph Steiner*¹¹¹. De passage heeft betrekking op een lezing die Steiner hield in Rotterdam op 8 maart 1908. Mondriaan heeft het verslag van Steiners lezingen tot aan zijn dood bewaard¹¹².

De vierde persoon die enige aandacht verdient, is Baruch de Spinoza¹¹³. In het hoofdstuk ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’ citeert Mondriaan de volgende uitspraak van Spinoza: ‘De waarheid openbaart zich van zelf, doch door het woord kan de kennis der waarheid verhaast en versterkt worden’. Mondriaan heeft deze passage overgenomen van Van Doesburg overgenomen, want hij schrijft: ‘Op bld. 4 zette ik jouw zin over Spinoza.’ Mondriaan schrijft dit in een bijlage met correcties¹¹⁴ die betrekking hebben op ‘De redelijkheid der Nieuwe Beelding’. In een volgende ‘correctiebijlage’ schrijft hij: ‘t en slotte wilde ik je nog vragen of die uitdrukking van Spinoza (in ’t begin) juist door me is wêergegeven. Ik heb geen zijner werken en kwam doordat jij me in je vorig schrijven het aanhaalde op ’t idee ’t er bij te zetten, omdat ik het juist over de waarheid had - wel weer een bewijs van ons eender denken. Het staat zoo gek als ik soms andere woorden gebruikte voor hetgeen Spinoza zeide. Was ’t echter niet juist, dan had je ’t allicht al gezegd.’

Sleutelwoorden

Met een aantal kenschetsende woorden (in alfabetische volgorde) geven we aan wat er in *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* besproken wordt. Van de zogenoemde specifieke en soms minder specifieke Mondriaan-woorden wordt een verklarende omschrijving gegeven in het ‘Sleutelwoordenregister’¹¹⁵. De in dit register verduidelijkte sleutelwoorden zijn hieronder cursief weergegeven. Sleutelwoorden in:

Hoofdstuk I: *abstracte beelding, bepaaldheid, compositie, evenwichtige verhouding, (de) Nieuwe Beelding, oerverbouding, rythme, universeel beeldingsmiddel, verhoudingsbeelding.*

¹⁰⁶ Idem: 338 (noot 1).

¹⁰⁷ Idem: 554.

¹⁰⁸ G.J.P.J. Bolland. *Zuivere Rede en hare werkelijkheid*. 3^e druk. Leiden, 1912: 369-370.

¹⁰⁹ Rudolph Steiner (1861-1925), Oostenrijks filosoof en schrijver, architect en pedagoog; grondlegger van de antroposofie. Het verslag van de lezing van Steiner op 8 maart 1908 te Rotterdam vermeldt het volgende: ‘In het oude Lemurië en ook later in het Atlantische tijdperk, zoo leeren ons de Akasha-Gedenkschriften, ondervond de mensch veel meer den invloed van zijn omgeving. De fysieke mogelijkheid van slapen hing af van zonsopgang en zonsondergang. [...] De mensch leefde in harmonische samenstemming met de Rhythmus der Natuur. [...] Door de bewuste ontwikkeling van het Ego ontstond disharmonie.’

¹¹⁰ Mondriaan woonde van januari tot september 1908 in Amsterdam, Sarphatipark 42¹.

¹¹¹ *Verslag van de voordrachten gehouden door Dr. Rudolph Steiner, voor de Nederl. Afd. Theos. Ver. 4-11 Maart 1908*. N.d., n.p. (De betreffende passage is te vinden op p. 29.)

¹¹² Holtzman Deposit: Box 3 (Personal Documents).

¹¹³ Baruch de Spinoza (1632-1677), Nederlands filosoof en lenzenlijper.

¹¹⁴ Vermoedelijk ‘februari 1918’.

¹¹⁵ Digital Appendix: Documentation - Mondrian Vocabulary Explained.

Hoofdstuk II: *bepaaldheid, exacte beelding van het universeele, gesluisd, individueel, stijl, universeel, volstrekte.*

Hoofdstuk III: *abstract, (de) abstract-reële schilderkunst, abstraheren, beeldingsmiddel, beelding van verhouding, directe beelding van het universeele, dualiteit van de compositie, (de) nieuwe beelding, planmatigheid, plastic, primaire kleur, proportie, tot-bepaaldheid-gestelde kleur, uitbreiding, (het) universele-als-het-mathematische, verdiepte kleur, verinnerlijken.*

Hoofdstuk IV: *abstract-reëel, directe beelding van het universeele, kruis, (de) leer der tegendeelheid, subjectivering van het universeele, twee-eenheid, universeel beeldingsmiddel, evenwichtige verhoudingsbeelding, verhouding van stand, afmeting en waarde, (de) wederkerige werking der tegendeelen.*

Hoofdstuk V: *abstract reële leven, abstract reële schilderkunst, bewustzijns-groei, Cubisme, dualiteit, eenheid, evenwichtige verhoudingsbeelding, innerlijkheid en uiterlijkheid, natuur en geest, (het) schone als het ware, (de) strijd tussen het universele en het individuele, substantie en accidenten, tragiek, tragiekbeelding, (het) ware als het schone.*

Hoofdstuk VI: *dualiteit, evenwichtige verhoudingsbeelding, gezuiverde mannelijkheid, gezuiverde vrouwelijkheid, natuurlijke harmonie, verinnerlijking, verinnerlijkte vrouwelijkheid, veruiterlijking, vrouwelijk en mannelijk element, tot bepaaldheid gestelde mannelijkheid, zuiver beeldend zien.*

Bijzondere woorden

De term 'beelding' werd in 1915 gebruikt door Schoenmaekers in zijn boek *Het Nieuwe Wereldbeeld*¹¹⁶. Schoenmaekers zegt: 'We mogen [...] ook in goed Hollandsch "uitbeelding" noemen of kortweg "beelding" of "beeld".' Het is goed mogelijk dat Mondriaan de term 'beelding' uit dit boek heeft overgenomen.

Schilderijen ontstaan tijdens schrijfperiode

Met zijn boek *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* is Mondriaan vermoedelijk in de laatste maanden van 1914 begonnen. Tijdens de voorbereiding voor de publicatie van zijn boek in *De Stijl* (in de vorm van artikelen) heeft hij de tekst voor elke aflevering bijgewerkt, tot aan de laatste aflevering in september 1918 (gepubliceerd in oktober 1918). Volgens de *Catalogue Raisonné* vervaardigde Mondriaan van 1915 tot 1918 zevententwintig schilderijen: B71-B97¹¹⁷. Hij zal tijdens de perioden van schrijven aan *De Nieuwe Beelding in de schilderkunst* met één of meer van deze schilderijen bezig zijn geweest.

¹¹⁶ M.H.J. Schoenmaekers. *Het Nieuwe Wereldbeeld*. Bussum, 1915: 71.

¹¹⁷ CRII: 247-252.